

गुलाब-वाटिका - ६

दिव्यचक्षु श्रीगुलाबरावमहाराज

॥ मणिमंजुषा ॥

श्रीगुलाबराव महाराज जीवनशताब्दी प्रकाशन

२०-९-२०१५

रु.१०

संपर्क : नारायण मोहोड ०९८२२४४०९५१

श्रीगुलाबरावमहाराज-ट्रस्ट, आळंदी-देवाची, जि.पुणे.

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(२)

श्रीगुलाबरावमहाराजांच्या वाङ्मयीन मूर्तीचे शिल्पकार

श्रीबाबाजीमहाराज पंडित

वयाच्या १९ व्या वर्षी चंद्रपूरचे नारायण पैकाजी पंडित प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबराव महाराजांकडे आले. १९०५ मध्ये त्यांनी आई-वडिल घरदार शिक्षण वगैरे सर्व सोडून देऊन सदुरुसेवेस आरंभ केला. महाराजांचे कपडे धुणे, आंघोळीस पाणी देणे, स्वतः स्वयंपाक करून महाराजांना जेऊं घालणे वगैरे लहानमोठी सर्व प्रकारची कामे जीव ओतून केलीत. जणुं ज्ञानेश्वरीतील सदुरुसेवा मूर्तिमंत साकार झाली.

हरिभाऊ केवले, गंगाधर मुळे वगैरे ग्रंथलेखनिकांत ते प्रमुख होते. त्यांनी महाराजांची अगदि निरपेक्ष सेवा केली पण त्यांनी महाराजांना केव्हाच काहीहि मागितलं नाही. त्यांचे ते निर्याज आणि उत्कट प्रेम पाहून महाराजांनी उद्गार काढले - "मी पंडिताला वश झालो आहे"

गुरुभक्तीनं ओथंबलेल्या अन्तःकरणाला आणखी काय हवं असतं? शेवटच्या वेळी तर महाराजांनी आपण होऊन आशीर्वाद दिला-

"अरे पंडित, आजवर मी तुला काही दिलं नाही.

माझे ग्रंथ वाच. तुला समजतील!"

या अमोघ शब्दांनी 'ये हृदयीचं ते हृदयी सामावलं' पंडितांचं सारं जीवनच उजळून गेलं. त्या सोप्याळ प्रकाशात महाराजांच्या ग्रंथांची सर्व हस्तलिखिते सूक्तिरत्नावलीच्या रूपाने प्रकाशित झालीत अन्पंडितांच्या अखंड परिश्रमांनी महाराजांची वाङ्मयीन मूर्ती साकारली. दृष्ट लागवचं असे अक्षरशिल्प मुद्रांकित होऊन सर्वाना उपलब्ध झालं!

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(३)

श्रीगुलाबरावमहाराज : जीवनकार्य

(इ.स.१८८१ ते १९१५)

"युक्तीने पटवून देण्याचा माझा बाणा आहे"

प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबरावमहाराज म्हणजे विदर्भातील माधानचे गुलाब गुंडोजी मोहोड. चवथ्या महिन्यात नेत्रहीन, माधान-खेड्यातील जीवन, शिक्षणाचा अभाव आणि आयुष्य केवळ ३४ वर्षे ! अशी सर्वतः विपरीत परिस्थिती असूनही महाराजांनी केलेल्या ग्रंथलेखनरूप ज्ञानयज्ञाचे कार्य अजोड आहे.

श्रीमहाराजांची श्रीकृष्णाचे ठिकाणी माधुर्यभक्ती असल्यामुळे ते स्वतःला ज्ञानेश्वरकन्या आणि कृष्णपत्नी म्हणवीत.

श्रीमहाराजांनी "श्रीज्ञानेश्वर मधुराद्वैत संप्रदाय" प्रवृत्त केला. हा नाथसंप्रदाय असून उपास्यत्वेकरून वारकरी पंथाची शाखा आहे.

संतांची ज्ञानोत्तर पराभक्ती आणि शंकराचार्यांचा अद्वैत वेदान्त यांचा समन्वय करून शास्त्रीय खंडनमंडन पद्धतीने भक्तिशास्त्राची नवीन स्वरूपात मांडणी केली.

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४)

भगवंताचा सगुण विग्रह मिथ्या नसून साक्षादानंदघन शुद्ध ब्रह्मस्वरूप आहे. तो ज्ञानानेही नाश पावत नाही, यासाठी अगदी नवीन शब्दयोजना सुचवून शंकराचार्यांच्या अद्वैतात 'अनध्यस्तविवर्त' या भक्ति-संकल्पनेचे नवे योगदान दिले.

जगातील सर्व धर्मांत आणि हिंदुसमाजातील विभिन्न घटकात परस्पर द्वेष वाढू नये म्हणून महाराजांनी समर्थ असा सर्वधर्मसमन्वयाचा मूलगामी सिद्धान्त जगापुढे मांडला. आणि आर्य-अनार्य, आर्य-दस्यु, आर्य-द्रविड, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतार, उत्तर-दक्षिण, इत्यादि द्वेषभावनेला आणि त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या असंतोषाला मूठमाती देण्यासाठी समन्वयरूपी प्रभावी हत्यार विचारवंतांच्या हाती दिले. ०००

युक्तीने पटवून देण्याचा
माझा बाणा आहे.

संपर्क : श्रीरंग घटाटे. बोलेपेट्रोलपंप, अमरावतीरोड, सिव्हिल लाइन नागपूर ४०००१.
दे-९३७२५२९७७० / ०७१२-२५३३९९७

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(५)

॥ मणिमंजूषा ॥

(महाराजांच्या वाणीतून अनेक प्रसंगी सहजगत्या निघालेली ही गद्यपद्यात्मक वचने सुबोध रसाळ व समर्पक असून सर्व प्रकारच्या मनुष्यांस सन्मार्ग दाखविणारी आहेत. ह्यात कोटे सत्संगाचे महत्व तर कोटे सांसारिकांस बोध, कोटे सगुणप्रेमाची महती तर कोटे हरिहरोपासनेचे रहस्य, कोटे ज्ञानदानाचा पात्रापात्रविचार तर कोटे सकाम पुरुषांचे वृत्तिवैचित्र्य, कोटे तीर्थक्षेत्रातील पवित्र वागणुक तर कोटे सदाचाराची महती, कोटे परमात्म्याच्या यथार्थ स्वरूपाची ओळख तर कोटे अकृत्रिम भगवत्प्रेमाचे लक्षण, कोटे गुरुशिष्यांचा नित्यसंबंध तर कोटे विचाराची महती, कोटे दोन स्मृतीमधला विरोधपरिहार तर कोटे योग व भक्तीमधील विरोध; इत्याद्यनेकविषयक सिद्धान्त नित्यप्रचारातील साध्या व आनुभविक दृष्टांती सांगितले आहेत. त्या सर्वांचे पर्यवसान भक्ति, ज्ञान व वैराग्य ह्यात असल्यामुळे, “अमृताचिया सागरी । जे लाभे सामर्थ्याची थोरी । तेचि दे अमृतलहरी । चुळी घेतलिया।।

..... ॥ मणिमंजूषा ॥

(६)

ह्या तातवचनाप्रमाणे ही छोटीशी “मणिमंजूषा” वाचकांना वेळोवेळी उपयोगी पडण्यासारखी आहे.)

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाजली ॥

ओवी - जय जय श्रीहरे जगन्निवासा । जय सच्चिदानंदा हृषीकेशा । जय गोपीकुचदुर्गाविलासा । लक्ष्मीनिवासा यदुपते ॥

वासना

१. अग्नीला इंधन मुळीच घातले नाही तर तो विझून जातो व थोडे थोडे घातले तर अधिक वाढतो, तसे वासनेचा रोध केल्याने तिचे शमन होते व भोग भोगल्याने ती जास्त वाढते.

विषयानंद व ब्रह्मानंद

२. पाणी व तूप हे दोन्ही जरी द्रव पदार्थ आहेत तरी पाण्याने अग्नी शांत होतो व तुपाने वाढतो - त्याप्रमाणे विषयानंद व ब्रह्मानंद ह्या दोन्ही ठिकाणी जरी ब्रह्मानंद आहे तरी विषयसेवनाने वासना वाढते व ब्रह्मज्ञानाने तिचे शमन होते.

सात्त्विक व तामस

३. वाघ मनुष्याला खातो व मांजर मनुष्याला भित्ते, परंतु एखादे वेळी मांजर बिघडले तर मनुष्याचा प्राण घेते, त्याप्रमाणे सात्त्विक मनुष्य तर ब्रह्मानंद मिळवितोच, पण तामस मनुष्यही

..... ॥ मणिमंजूषा ॥

(७)

काही कारणामुळे संसारांतून निघाला तर तो पुन्हा संसारात पडत नाही.

उतावळी आणि प्रयत्न

४. आपला रोग जावा अशी रोग्यास जशी उतावळी असते तशी पथ्य करण्याची नसते. त्याप्रमाणे लोक ब्रह्मसुखाकरिता उतावीळ असतात, पण विषय सोडण्यास उतावीळ नसतात.

ज्ञान सांगू नये

५. रोगी पथ्य करणारा नसला तर वैद्य ज्याप्रमाणे त्याला औषध देत नाही त्याप्रमाणे जो विषय सोडण्यास तयार नाही त्याला ज्ञान सांगू नये.

अधिकारी व अनधिकारी

६. कमळाच्या आश्रयाने भ्रमर व दर्दुर (बेडुक) हे दोघेही राहतात, पण भ्रमर हा सुगंध सेवन करित असतो व दर्दुर चिखलच खातो. त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाजवळ अधिकारी व अनधिकारी हे दोघेही असतात, पण अधिकारी व ब्रह्मसुखाचा अनुभव घेत असतो व अनधिकारी विषयवासनाच वाढवित असतो.

उदाहरण - इंद्र व विरोचन यांचे.

..... ॥ मणिमंजूषा ॥

(८)

दुसरे उदाहरण - दोघे शिष्य गुरुजवळ राहून वेदांतात प्रवीण झाले पण त्यापैकी एक जो पहिल्यापासून थोडासा विषयासक्त होता त्याने सर्व ठिकाणी ब्रह्मच आहे म्हणून मातृगमनापर्यंत आपली मजल नेली परंतु दुसरा मुक्त झाला. (ही कथा छांदोग्योपनिषदात आहे.)

आपले आचरण

७. एखाद्या शहाण्या मनुष्याच्या शहाणपणाने दुसरे लोक सुधरतात व तरतात, पण आपले आचरण जर तो शहाणपणाचे ठेवणार नाही तर स्वतः तरणार नाही, असे एकनाथ म्हणतात.

समबुद्धीस प्रारंभ

८. आपल्या बुद्धीप्रमाणे सांगितलेले जसे आपणास आवडते तसे दुसऱ्याच्या बुद्धीप्रमाणे सांगितलेले आपणास आवडू लागेल तेव्हा आपल्या समबुद्धीस प्रारंभ झाला असे समजावे.

सत्समागम

९. नित्य षड्रसान्न खाणाऱ्यालाही एखादे वेळी भाकर खावीशी वाटते, त्याप्रमाणे सत्समागमांत असणाऱ्यालाही एखादे वेळी विषयानंद भोगावासा वाटतो; परंतु भाकरी जवळ नसल्यास षड्रसान्न खाणाऱ्याने त्या इच्छेचा रोध केल्यानेच जशी ती नाहीशी

..... ॥ मणिमंजूषा ॥

(९)

होते, त्याप्रमाणे सत्समागमांत असणाऱ्या मनुष्याजवळ विषय नसल्याने त्याची इच्छा आपोआपच नाहीशी होते व तो पुन्हा विषयसेवनाचा प्रयत्न करित नाही.

परमेश्वराची खात्री

१०. पुरुषाला जितकी आपली खात्री असते तितकी दुसऱ्याची नसते म्हणून परमेश्वराला जर तू आपल्याहून भिन्न पाहशील, तर हे पुरुषा, तुला स्वतःची जितकी खात्री राहिल तितकी परमेश्वराची राहणार नाही.

सत्पुरुष

११. तरुणापेक्षा वृद्ध निर्बळ असतो परंतु त्याचा अनुभव जास्त असतो. त्याप्रमाणे राजे व श्रीमंत लोक यांच्यापेक्षा सत्पुरुष जरी दरिद्री असले तरी त्यांचा अनुभव हजारपटीने जास्त असतो.

रजोगुणी मनुष्य

१२. ज्याला तिखट खाण्याची संवय लागली असते, त्याच्यापुढे गोड पदार्थ असले, तरी तो तिखटच खात असतो, त्याप्रमाणे रजोगुणी मनुष्य सत्पुरुषांत बसला तरी तो कामनेच्याच गोष्टी काढित असतो.

विषयी आणि सत्पुरुष

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१०)

१३. विषयी लोकांची वासना सारखी वाढत असते, त्यांना सत्पुरुषांनी विषय दिले तर त्यांची वासना अधिक वाढते व विषय दिले नाहीत, तर त्यांची अपूज्य बुद्धि होते, म्हणून वैषयिकांविषयी उदास रहा आणि वैराग्यशील पुरुषांनाच परमार्थ सांग.

विषयसुख

१४. आई व बहिणीवरून शिवी दिलेली लोकांना एक वेळ खपते, परंतु बायकोवरून शिवी दिलेली त्यांना अगदीच खपत नाही. त्याप्रमाणे लोकांना अनंत जन्मपर्यंत ब्रह्मसुख नसले तरी चालते परंतु विषयसुख मात्र घडीभर विसरवत नाही.

१५. अभाविक भजन करणारे जसे प्रेमापेक्षा जड तालसुरांतच निमग्न होऊन जातात, त्याप्रमाणे अज्ञानी लोक परमेश्वराची जगभर कीर्ति आहे तरी आपल्या अंतःकरणांतील व्याप्त चैतन्याला विसरून बाह्य देह व जग या जडालाच जास्त चिकटून राहतात.

१६. जो रोग औषधीने बरा होत नाही तो शस्त्रानेच कापून बरा केला पाहिजे; त्याप्रमाणे परमार्थाचा उपदेश केला असता जो ऐकत नाही त्याला एकतर दंड केला पाहिजे अगर त्याचा निःशेष नाश केला पाहिजे.

जगत् व ब्रह्म

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(११)

१७. पाण्यापासून जलचर व रस तयार होतात, पण जलचर व रस एकत्र केले तर पाणी तयार होत नाही; त्याप्रमाणे ब्रह्मापासून जगातील सर्व पदार्थ तयार होतात पण जगातील सर्व पदार्थ एकत्र मिळविले तर ब्रह्म मात्र तयार होत नाही.

१८. पाण्याचा लोंढा लोखंडी अगर चुन्याच्या भिंती पार फोडून टाकतो, त्याप्रमाणे वृत्ति ब्रह्माकार झाली म्हणजे मायारूपी भिंत फोडून टाकते.

१९. उंबरठ्यावर असणाऱ्या पुरुषाला आतले व बाहेरचे दिसते; त्याप्रमाणे ब्रह्मरूपेला जो जाणतो तो ब्रह्माला व जनाला (व्यवहाराला) पाहतो म्हणून तोच गुरु !

सत्त्वदीप

२०. सूर्योदय झाल्यावर आंधार नष्ट होतो पण तोपर्यंत घरतला आंधार घालविण्याकरिता दीप लावावा लागतो, त्याप्रमाणे आत्मोदय झाल्यावर संसाराची निवृत्ति होतेच पण आत्मोदय होईपर्यंत रजस्तमांत सांपडू नये म्हणून सत्त्वदीप प्रज्वलित ठेविला पाहिजे. 'अंतरीचा ज्ञान दिवा मालवूं नकोर' (सोहिरोबानाथ)

जगाचा कर्ता

२१. घट मातीचा असतो व अलंकार सोन्याचे असतात हे

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१२)

सर्व जगाला ठारूक आहे तरी घट व अलंकार सर्वांनाच करितां येत नाहीत, त्याप्रमाणे 'सृष्टी ब्रह्म आहे' हे जरी मुक्तांना समजले तरी जगाचा कर्ता परमेश्वरच आहे.

सूर्यकांत मणी

२२. सूर्याच्या उष्णतेने पदार्थ पेट घेत नाहीत पण सूर्यकांत मण्याची थोडीशीच उष्णता असली तरी पुष्कळ पदार्थ पेट घेतात, त्याप्रमाणे सर्वसामान्यचैतन्य अनुग्रहसमर्थ होत नाही पण शुद्धसत्त्ववृत्तींत विंबलेली सगुण श्यामसुंदर मूर्ती अनुग्रह करिते.

२३. भाड्याच्या गाडीत मनुष्य गेला म्हणजे भाडेकरी त्याला नेमलेल्या ठिकाणी सोडून परत जातो; त्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या (साधुसंताच्या?) स्वाधीन होऊन जो जातो, तो आपलेपणावर येत नाही पण तीच घरची गाडी असली म्हणजे जाणे येणे दोन्ही आपल्या स्वाधीन असते. त्याप्रमाणे योग व भक्ति जो स्वतः करितो त्याला संसारांत येणे व ब्रह्मभक्तींत जाणे सहज असते.

साधक

२४. पोहणारा पाण्यावरून सहज तरून जातो पण लोंढ्याची गती त्याला तरून जावत नाही, त्याप्रमाणे साधक माया सहज तरून जातो परंतु मायेतले कामक्रोधाचे लोंढे तो तरू शकत नाही.

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१३)

२५. हे पुरुषा, तूं गवतासारखा होऊं नकोस. उन्हाळ्यांत गवत सुकून जाते व पावसाळ्यांत पुनः हिरवे होते, त्याप्रमाणे जगाचा प्रलय झाला म्हणजे सर्व पदार्थ अब्यक्तांत जातात व उत्पत्तींत अब्यक्तापासून व्यक्त होतात.

उद्वेग

२६. उन्हाळ्यांत जीवंत नदी सहज तरून जातां येते, त्याप्रमाणे ज्यांना दुःखात उद्वेग होत नाही ते मायानदी सहज तरून जातात.

२७. भोगी मनुष्य रोगी होतो तसा त्यागी मनुष्य योगी होतो.

रोग व औषधी

२८. कफ, वात, पित्त हे तीन विकार आहेत; व तिक्त, आम्ल, मधुर इत्यादि सहा रसांच्या औषधी आहेत; ह्याप्रमाणे रोगाच्या दुष्पट औषधी ईश्वराने दयाळूपणाने ठेवली आहे.

पापाचा साक्षी

२९. पापाला आणि पुण्याला जितके आपण साक्षी आहेत, तितका दुसरा कोणीही नाही. “मन जाणे पापा । तुका म्हणे मायबापा ॥” - तुकाराममहाराज.

शत्रू

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१४)

३०. वाघ सगळ्यांना मारतो व सारे लोक वाघाला मारतात त्याप्रमाणे जो सर्वांचा शत्रू असतो त्याचे सारेच शत्रू असतात.

३१. शब्द कानाला ऐकू येतो पण अर्थ मनाला समजतो; म्हणून इंद्रिये ही एकदेशीय व मन व्यापक आहे.

संवेग

३२. सूर्य उष्णतेची खाणी आहे व डोळ्यांतही उष्णता आहे पण थोडी (काजव्यासारखी) आहे, त्याप्रमाणे तीव्रसंवेग व मृदुसंवेग हे सूर्य व डोळ्याप्रमाणेच होत. तीव्रसंवेगाने आत्मज्ञान होऊन जीव एकदम मुक्त होतो. पण मृदुसंवेगी मनुष्याचा तीव्र संवेग झाल्याशिवाय त्याला मुक्ति मिळणार नाही. डोळा उष्णतेची खाणी होईल तरच सूर्य होईल तसे मृदुसंवेगियाला तीव्र संवेगानेच ज्ञान होऊन मुक्ति मिळेल.

साधक व बद्ध

३३. साधकाचे हातून पाप जरी पुष्कळ घडले व पुण्य थोडेच घडले तरी त्याला दृढ वैराग्य झाले असतां मुक्ति मिळण्याचा संभव आहे, पण बद्ध पुरुषाच्या हातून पुण्य पुष्कळ व पाप थोडे जरी घडले तरी त्याला मुक्ति मिळण्याचा मुळीच संभव नाही, ‘देव अंतरे तें पाप । खोटे उगवा संकल्प’ (तुकाराम महाराज)

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१५)

वानर

३४. शहाण्या मनुष्याच्या हाती पुष्कळ विस्तव दिला तरी त्यापासून स्वयंपाकासारखे उत्तम कार्यच होते; पण वानराच्या हाती विस्तवाची ठिणगी जरी दिली तरी त्यापासून सर्वत्र वनच पेटतें, त्याप्रमाणे उद्योगी पुरुषानें धैर्याचा उपयोग वानराप्रमाणे वाईट कृत्याकडे केला असतां त्यापासून फार नुकसान होते, पण धैर्य नसूनही परमेश्वराकडे जर चित्त वळविले तर त्या पुरुषास उद्योगाने धैर्य येते.

मार्जारन्याय

३५. लहान मुलाला मातोश्रीवर अवलंबून रहावे लागते, मांजर आपल्या पिलांना तोंडात धरून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी ‘ने आण’ करून त्यांचे संरक्षण करित असते किंवा वानराचे पिलू बळानें आपल्या आईला चिकटून राहते;

त्याप्रमाणे वृतीला मर्कटन्यायाने एकतर पकडून ठेवावे किंवा मार्जारन्यायाने वृती सगुण ईश्वराच्या स्वाधीन करावी.

संतसहवास

३६. वनामध्ये चंदनाच्या झाडाशी बाभुळीचे झाड घासूनच त्याला चंदनत्व येते असे नाही तर त्याच्या सान्निध्येनेच त्याला

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१६)

चंदनत्व प्राप्त होते, त्याप्रमाणे संताच्या पायांशी डोकेच घासले पाहिजे असा नियम नाही तर त्यांचे जे साहजिक बोल निघतात ते ऐकून व त्यांच्या आचरणाकडे पाहून वागण्याचीच जरूरी आहे. ‘या हि स्वैरकथास्तेषां उपदेशा भवन्ति ताः’ असे भागवतांत वचन आहे.

मुरलीधर

३७. राम आपल्या धनुष्यानेच लोकांना दंड करित असे, पण श्रीकृष्णानें दंड करण्याला शरचाप वगैरेचा मुळीच उपयोग केला नाही, तर मुरलीच्या मधुर रवानेच साम करून दंड केला म्हणून सर्व अवतारांत ज्याला शत्रु नाही असा मुरलीधरच होय.

मोकळे मन

३८. बाळपणी आईजवळ मन मोकळें असते, तरुणपणी स्त्रीजवळ मन मोकळे असते व वृद्धपणी पुत्राजवळ मन मोकळे असते. त्याप्रमाणे साधकदशेत परमेश्वराकडे मोकळ्या मनानें जावें, ज्ञानप्राप्तदशेत आत्म्याजवळ मोकळ्या मनाने जावे व जीवन्मुक्त दशेत सगुण परमानंद मोकळ्या मनानें घ्यावा.

ज्ञान्याची अवस्था

३९. पाण्यावर उठणारा तरंगही पाणीच आहे, असें एकदा

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१७)

समजलें, म्हणजे मग तरंग उठो अगर न उठो, आपण सर्व पाणीच आहे असे म्हणतो; त्याप्रमाणे ज्ञानी जीवन्मुक्त असो अगर विदेहमुक्त असो त्याला ब्रह्माशिवाय कांहीच दिसत नाही.

विष्णु व शिव

४०. तुला पतिपत्नीभक्ति करावयाची असल्यास श्रीकृष्णास पती मान व शिवास पिता मान; किंवा शिवास पती मानून विष्णूस पिता मान; पितृभक्ति करावयाची असली तर विष्णूस पिता व शिवास माता मान; अगर शिवास पिता व विष्णूस माता मान, पण एकास पिता व दुसऱ्यास चुलता, असे मात्र मानू नकोस कारण दोघेही एकच आहेत. पुराणांत विष्णू शिवाची पत्नी झाले होते (मोहिनी रूपाने) अशी कथा आहे व नरसी मेहत्याला रास दाखविण्याचे वेळी शिवाने गोपीचे रूप घेऊन रासांत मृदंगवादन केले अशी कथा आहे. म्हणून परस्पर पतिपत्नी आहेत. विष्णुभक्ति करावयाची असल्यास एकास पिता व दुसऱ्यास माता मान पण भेद मानू नकोस.

मातेशी संबंध

४१ . बाळपणी मातेशी कितीही संबंध असला तरी हरकत नाही परंतु तरुणपणी तितका संबंध ठेवणे इष्ट नाही कारण -
..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१८)

“मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
बलवान् इन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥”

अशी व्यासोक्ति आहे. तरुणपणी आईशी फक्त भोजनापुरता संबंध ठेवावा.

तार्थक्षेत्रातील पथ्य

त्याचप्रमाणे तीर्थाशीही फार वेळ संबंध न ठेवता थोडा वेळच (त्रिरात्र) तीर्थात राहून पवित्र व शुद्धाचरणाने वागावे, म्हणजे पाप क्षालन होते. नाहीतर जलटे नुकसान होण्याचा संभव आहे कारण- मनुष्य कितीही शुद्ध वागला तरी त्यांचे हातून सहज कांही दोष घडतातच, आणि तीर्थाचे ठायी दोष घडले असता ते वज्रलेप होतात. ‘पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति’

ज्ञान.विरक्ति व उपरति

४२. कोणतीही वस्तु तीन पायांच्या आधारावर चांगली उभी राहू शकते, व दोन पायांच्या आधारावर ती उभी केली असता पडते; त्याप्रमाणे पुरुषाला ज्ञान, विषयत्याग व भोगाकडे लक्ष न जाणे (विरक्ति व उपरति) या तिघांचा आधार असला तर जीवन्मुक्तीचे पूर्ण सुख मिळते; पण यापैकी एक जरी साधन कमी असले तरी त्याला जीवन्मुक्तीचे सुख मिळणार नाही.

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(१९)

उपासना

४३. अलंकाराची ज्याला आवड आहे तो सोन्याला अलंकार दृष्टीने पाहतो आणि सावकाराची दृष्टी किमतीकडे असल्यामुळे तो त्याला सोने याच रूपाने पहातो. तद्वत् अज्ञान्याला आपली उपासनाच श्रेष्ठ वाटते, पण संत हे नेहमी ब्रह्मरूपानेच सर्व पाहतात.

उपासक

४४. जारिणी स्त्री नेहमी परपुरुषाकडेच लक्ष देते. आपल्या नवऱ्याने खर्च केलेल्या धनाकडे व उपकाराकडे लक्ष देत नाही. त्याप्रमाणे उपासक नेहमी परमेश्वराकडेच पाहतो, आईबापांनी व इतर लोकांनी केलेल्या उपकाराकडे लक्ष देत नाही.

परमेश्वरी कृपा

४५. नोकरी करणारांला राजा पगार देतो असा नियम आहे. पण नोकरी न करणाऱ्यावरही जर तो प्रसन्न झाला तर त्याला बक्षीस वगैरे देणे त्याच्या स्वाधीन आहे, त्याप्रमाणे सद्वर्तनांने वागणारावर व भक्ति करणारावर परमेश्वर कृपा करितो असा नियम आहे, पण तसे न करणारावरही कृपा करणे त्याच्या स्वाधीन आहे; यावरून परमेश्वराने एखाद्यावर एकदम अनुग्रह
..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(२०)

केला, असे उदाहरण पाहून तसाच तो आपल्यावरही करील, अशा समजुतीने स्वस्थ मात्र बसू नये.

गुरुकृपा

४६. एखाद्याला दैवाने हांडा सापडला तसा मलाही सापडेल म्हणून उद्योग सोडून स्वस्थ बसणे म्हणजे उपाशी मरणे होय.

तद्वत् गुरु एकदम कृपा करतील या आशेवर कांही न करणे म्हणजे आपण होऊन काळाचे हाती सांपडणे होय.

मनोनाश

४७. नुसता इन्द्रियानिरोध केला व मनोनाश केला नाही तर मनुष्य सुटतो (मुक्त होतो) असे होत नाही, कारण आंधळा बहिरा मनुष्यही स्वप्नांत मनाने इंद्रिये उत्पन्न करून भोग घेतो, पाहतो व ऐकतो असा अनुभव आहे; म्हणून पूर्णपणे मनोनाशच केला पाहिजे.

कर्मिन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

मनुष्यजन्म

४८. कोणी सुप्ततीतून, मरणांतून किंवा प्रलयांतून आत्मज्ञान कसे करून घ्यावे असे विचारीत असतात. परंतु आंधारापासून

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

दिवा लावण्याचा प्रयत्न केला असतां उजेड कांही मिळत नाही, तर प्रथम दिव्याच्या उजेडातून दिवा लाऊन आंधारात नेला म्हणजे तो आंधार आपोआप क्षीण होऊन उजेड पूर्ण मिळतो; त्याप्रमाणे सृष्टिकाळीच, मनुष्यजन्म मिळाला असतां, जागृतीत, गुरुशास्त्रांपासून आत्मज्ञान मिळवावे, म्हणजे व्यतिक्रांत सुष्ठुप्ति, मरण व प्रलयरूप अज्ञान क्षीण होऊन उर्वरित व्यापक असा ब्रह्मप्रकाशच राहतो.

सकामांची उपासना

४९. पति देशांतरास गेला असतां स्त्रिया पतीच्या नांवाचे तरी कुंकू लावितात पण तो मरण पावल्यावर मुळीच लावीत नाहीत, त्याप्रमाणे सकाम पुरुष कामनेसाठीच साधूची आशा करीत असतात, पण एखाद्या साधूचा ब्रह्मबोध ऐकून कामना पूर्ण होण्याचा संभव न दिसला तर त्याकडे मुळीच पाहत नाहीत.

ज्ञानानंतर

अथवा, द्वैत कायम आहे तोपर्यंत ईश्वराचे ठिकाणी दीनता धरावी लागते पण एकवेळ ब्रह्मज्ञान झाले- हें संसाररूप द्वैत नष्ट झाले- म्हणजे मी लहान व देव मोठा या कचाट्याचे कर्तव्य उरत नाही. येथे एकाच दृष्टांतावर दोन सिद्धांत बसविले आहेत. दृष्टांतातील स्त्रियेचा पती मृत होणे व दुसऱ्या सिद्धांतातील

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

साधकाचे संसाररूप द्वैत नष्ट होणे यांचे साम्य आहे.

जगदुद्धार

५०. धातूचे भस्म झाले तरी ती मातीमोल होईपर्यंत त्यामध्ये रोग दूर करण्याचे गुण राहतातच, त्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञानी पुरुषाचेही प्रारब्ध क्षीण झाले नाही तोपर्यंत तो जगदुद्धाराचे कार्य करीतच राहतो.

संतांचा उपदेश

५१. ज्याच्याजवळ शिकाळी-तांब्या असेल त्यालाच विहिरीचे पाणी काढून पिता येते, परंतु नदीचे पाणी सर्वानाच पितां येते, तथापि तहान मात्र पाहिजे त्याप्रमाणे वेदादि शास्त्रांतून ब्रह्मदेवासारख्या बुद्धिमंतांनाच शुद्ध तत्त्व समजून घेता येत असेल, परंतु संतांनी केलेल्या उपदेशांतून सर्वानाच ब्रह्मबोध घेता येतो, किंतु मुमुक्षुची मात्र अपेक्षा आहे.

कलिमाहात्म्य

५२. घरांत धन मात्र पाहिजे मग सावकार दिवसापेक्षा रात्री जास्त रक्षक ठेवीत असतो. त्याप्रमाणे भक्ति अंतःकरणांत असली तर कृतयुगापेक्षा कलियुगांत किंवा जुलमी राष्ट्रासारख्या परिस्थितीत सुद्धा परमात्मा सत्समागम अधिक मिळवून देत

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

असतो.

कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति संभवम् ।

कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥ भागवत.

मंदबुद्धी

५३. मंदबुद्धीच्या लोकांना शास्त्रांतील दृष्टांताचे जसे ज्ञान होते तसे सिद्धान्ताचे होत नाही. त्याप्रमाणे सकाम पुरुषांनाही चमत्कारादिकांच्या योगाने बुद्धि ग्रस्त झाल्यामुळे सत्पुरुषांचे खरे ज्ञान पटत नाही. ते त्यांच्या व्यावहारिक आचरणाकडेच लक्ष देतात. सारांश, सत्पुरुषांचे व्यावहारिक आचरणच सकाम पुरुषांच्या लक्षांत येते; त्यांचे खरे ज्ञान त्यांना पटत नाही.

अनुभवी व पंडित

५४. म्हशीला दूध पुष्कळ असते पण तिला आपल्या पाखळाला स्वतः पाजतां येत नाही, तर ते दुसऱ्या मनुष्याने नेऊन पाजावे लागते, आणि गाईला दूध थोडे असते परंतु तिला आपल्या वत्साला पाजून तृप्ति करून देतां येते. त्याप्रमाणे शास्त्रांत किंवा अनुभव नसलेल्या पंडिताजवळ तत्त्वार्थ पुष्कळ असतो, परंतु त्यांना त्याचा दुसऱ्यास उपयोग करून देता येत नाही.

खऱ्या अनुभवी पुरुषाची गोष्ट तशी नसते. त्याच्याजवळ

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

व्याकरणादि शब्दभांडार किंवा शास्त्रयुक्त्या जरी थोड्या असल्या तरी मुमुक्षुरूपी वत्साला कोणते युक्तिरूपी दूग्ध उपयोगी पडेल हें जाणून त्याची ब्रह्मबोधरूपी तृप्ती त्याला करून देतां येते.

ब्रह्मबोध कोणापासून?

५५. देहस्थितीवर नसणाऱ्या सत्पुरुषापासून ब्रह्मबोध मिळविणें हरिणीचे दुग्ध मिळविण्यासारखे असून देहस्थितीवर असणाऱ्या सत्पुरुषापासून ब्रह्मबोध मिळविणे गाईचे दुग्ध मिळविण्यासारखे आहे.

पिशाचाची गोष्ट

५६. एका मनुष्याचे शेत पुष्कळ दिवसांपासून शत्रूने कपटाने बळकाविलें असून त्यांत एक पिशाच्य होते. तें त्यानें दररोज दिवसा दहा वाजतां अन्न देऊन बश केलें होतें. त्यामुळे त्या शेतांतून कांहीं चोरून नेण्याची कोणाचीच छाती होत नसे. एके दिवशीं ही गोष्ट समजल्यावर त्या शेताचा खरा मालक तेथें येऊन रात्री शेताच्या बाजूनें निजला, व कोंबड्यांनी बाग दिल्यावर पिशाचाकरितां आर्थाच अन्न आणून ठेविलें होतें तें त्याला खावयास दिलें. पिशाचानें ते भक्षण केल्यावर अर्थातच दहा वाजतां आलेंलें अन्न क्षुधा नसल्यामुळे त्याने स्वीकारलें नाहीं; याप्रमाणें त्याला नित्यच्या नित्य

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(२५)

प्रातःकाळी अन्न मिळाल्यामुळे खऱ्या मालकाला पिशाच वश होऊन त्याने शत्रूजवळून आपले शेत परत सोडवून घेतले.

तद्वत् आपला ब्रह्मानंद पुष्कळ दिवसांपासून कामादि शत्रूंनी हिराऊन घेतला आहे, आणि नियमित वेळी भिकार कर्मफळे देऊन तेथील मनोरूपी पिशाचाला त्यांनी वश केले आहे; म्हणून आपण ही कर्मफळे मिळण्याच्या पूर्वी, मनुष्यदेही, तरुणपणी अशा पहांटे, श्रुति व साधू यांच्या शब्दांनी जागे होऊन मनोपिशाचाला स्वात्मानुभवाचे अन्न देऊन वश केल्यावर, त्याच्या सहायाने कामादि शत्रूंना जिंकून आपला ब्रह्मानंद मिळवून घेतला तर आपण मुक्तच आहोत.

कां जे यया मनाचें एक निकें । जे देखिले गोडीचिया ठाया सोके। म्हणोनि अनुभवसुखचि कवतिकें । दावीत जाइजे ।।

ज्ञानेश्वरी ६-४२०

श्लोक

शनैः शनैरुपरमेतद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ गीता ६.२५

विषयी मनुष्य

५७. राजदूत ज्याप्रमाणे चोराचे सर्वस्व हरण करून त्याला

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(२६)

शिक्षा करितात, त्याप्रमाणे विषयी मनुष्याचे सर्वस्व हरण करून त्यांना यमदूत नरकांत टाकतात.

धैर्यवान समबुद्धि पुरुष

५८. मनुष्यप्राणी दुसऱ्या प्राण्यांच्या केसांची घोंगडी करून तिच्या सहायाने आपले शीत निवारण करितात. परंतु इतर प्राण्यांची थंडी त्यांच्या आंगावरील केसांनीच निवारण होते, त्याप्रमाणे साधारण मनुष्य आपले दुःख निवारण करण्याकरिता मोठे कुटुंब मिळवून त्यांचे सहाय्य घेत असतो. परंतु ज्यांच्या अंगात परमेश्वराच्या चिंतनामुळे धैर्य आले असते असे समबुद्धि पुरुष स्वतःच्या बलावर जगातील सुखदुःखे सहन करितात; त्यांना दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याची आवश्यकता नसते.

आत्मलाभा सारिखे । गोमटे कांही न देखे ।

म्हणोनी भोगविशेषे । हरिखेना जो । ज्ञाने.

रात्री डांस व दिवसा माशा

५९. घाणेरड्या जागेत रात्री निजले असतां डास चावतात, व उजाडले म्हणजे दिवसां माशा त्रास देतात; त्याप्रमाणे ज्यांची चित्तशुद्धी झाली नाही, अशा पुरुषांना अज्ञानांत कामक्रोधादि रिपु

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(२७)

त्रास देतात व शास्त्रज्ञान झाले तर नानाप्रकारचे संशय व विकल्प त्रास देतात.

संशय आणि विकल्प

६०. त्रिदोषाने झपाटलेल्या मनुष्याची तहान पाणी पाजले म्हणजे तितक्यापुरती नाहीशी होते, पण पुन्हा तशीची तशीच राहते, त्याप्रमाणे त्रिगुणात्मक पुरुषांना आत्मज्ञान सांगितले म्हणजे तत्काळ त्यांना आत्मबोध होतो, पण पुन्हा तो काळ निघून गेल्यावर ते संसारात गुंतले म्हणजे संशय व विकल्प त्यांना त्रास देऊं लागतात.

६१. कुत्री अतिशय लाडविली तर ती आपल्या अंगास झोंबतात, व त्यांना अतिशय मारले तर घरांतून निघून जातात, गृहक्षणाच्या उपयोगी पडत नाहीत. तद्वत् इन्द्रिये अतिशय लाडविली तर ती आपला सर्वस्वी नाश करितात; व त्यांचा अत्यंत रोध केला तर ती शरीराचा नाश करितात व त्यामुळे ज्ञानसाधन जे गुरु व शास्त्रे यांची सेवा करण्याला अडचण पडते.

म्हणोनि विषयो सेवावा । ऐसा बोधु नोहावा ।

कां सर्वथा निरोधावा । तेही नको ॥ (तात)

शत्रू आणि मित्र

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(२८)

६२. मनुष्य विश्वासघाताने या लोकी आपल्याला शत्रू जोडून घेतो व विश्वासाने मित्र जोडून घेतो. शत्रूवर अपकार केल्याने शत्रूही याच लोकी अपकार करितात व मित्रावर उपकार केल्याने मित्र उपकार करितात. त्याप्रमाणे धर्माच्या किंवा अधर्माच्या योगाने परलोकी देवतांशी मित्रत्व किंवा शत्रुत्व जुळवितां येते. अधर्माच्या योगाने इंद्र, वरुण, यमादि देवता वाईट फळे देतात व धर्माच्या योगाने उत्तम फळे देतात.

धर्म

६३. स्त्रियांचे कुचमर्दन करणाऱ्या पुरुषांना कुचस्पर्शाशिवाय कांहीच लाभ होत नाही, परंतु मुलाला आईच्या कुचांतून दूध मिळते. त्याप्रमाणे विषयांच्या हृष्टीने धर्माकडे पाहणाऱ्या पुरुषांना विषयच दिसतात. पण विषय सोडले आणि सद्गुरुचरणी लीन झाले तर त्याला श्रुतिमाता आपले ज्ञानामृत पाजते.

६४. रात्री निजलेल्या आपल्या मुलाला आई जशी थापटून उठविते त्याप्रमाणे अज्ञानांत निजलेल्या आपल्या पुत्रांना श्रुतिमाता थापटून उठविते.

जागरीयै चिरसुप्तानां श्रुतिरंवावत् । - व्याससूत्र

ईश्वरी पुरुष

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(२९)

६५. मोटेच्या पाण्याने बागाइती जमीनीतच बीजांचा उदय होतो व अंकुर फुटतात. पण वर्षाकाळामध्ये मेघराजाच्या कृपेने जो पाऊस पडतो त्याच्या योगाने, बागाईत असो किंवा जिराईत असो, कोणत्याही जमीनीत अंकुर फुटतात. तद्वत् साधारण पुरुषांच्या उपदेशाने एखाद्या सात्विक मनुष्याच्या चित्तांतच धर्माचा अंकुर उद्भवतो, परंतु एखादा ईश्वरी पुरुष उत्पन्न झाला म्हणजे त्याच्या उपदेशाने सात्विक असो किंवा साधारण असो कोणत्याही मनुष्याच्या मनांत पुष्कळ प्रमाणाने धर्मवासना उत्पन्न होते.

ज्ञान व भक्ती

६६. पृथ्वीवर चालणाऱ्या प्राण्याला वर आकाशांत उडतां येत नाही आणि आकाशातील चंद्र सूर्य इत्यादि गोलांना खाली पृथ्वीवर येतां येत नाही. परंतु गरुडादि पक्षी आपल्या पंखांच्या जोरावर आकाशात वर जातात व खालीही येतात. त्याप्रमाणे अतिशय नीच प्राण्यांना उंच अशा वेकूटांत जाता येत नाही किंवा अतिशय उच्च अशा उपासकांना त्यांची गती ब्रह्मांडाच्या बाहेर असल्यामुळे आंत येता येत नाही. - परंतु ज्ञान आणि भगवद्भक्ति हे दोन पंख ज्यांना आहेत त्यांना प्रेमाच्या योगाने वेकूटांत जाऊन भगवंताची भेट घेतां येते ज्ञानाच्या योगाने सर्वत्र समबुद्धि असल्यामुळे पृथ्वीवरही येतां

..... || मणिमंजुषा ||

(३०)

येते.

बाळपण व तरुणपण

६७. सडक न बांधलेला रस्ता उन्हाळ्यांत चांगला असतो, पण पाणी पडले की त्याजवरून गाडी नेतां येत नाही. त्याप्रमाणे जोपर्यंत बाळपण आहे व चित्ताला विषयाची चट लागली नाही तोपर्यंत ते स्थिर ठेवितां येते; - परंतु एकवेळ बाळपण निघून गेले व विषयांच्या योगाने चित्त अशुद्ध होऊं लागले म्हणजे आत्म्याला देहाहून पृथक् पाहता येत नाही.

चित्तशुद्धी

६८. सडक बांधलेल्या रस्त्यावरून उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांत बेधडक गाड्या नेतां येतात. त्याप्रमाणे ज्याची चित्तशुद्धि झाली आहे तो मग संसारात असो किंवा वनांत असो, त्याला कोणत्याही काळी देहाहून निराळे होता येते.

ज्ञान वैराग्य व भक्ती

६९. दोन साधक वस्तू एके ठिकाणी मिळाल्या असतां त्यांच्यापासून तिसरी वस्तू उत्पन्न होते. पण त्याच बाधक असल्या तर त्यांच्यापासून कांहीच उत्पन्न होत नाही. जसे स्त्री व पुरुष यांच्या समागमाने गर्भोत्पत्ति होते, परंतु पुरुषपुरुषांच्या समागमाने

..... || मणिमंजुषा ||

(३१)

गर्भ उत्पन्न होत नाही. त्याप्रमाणे ज्ञान व भक्ति किंवा वैराग्य व भक्ति असेल तर तिसरे वैराग्य किंवा ज्ञान उत्पन्न होतें. परंतु नुसते वैराग्य व ज्ञानच असलें तर त्यापासून भक्ति किंवा परमानंदप्राप्ति होत नाही.

संयोगांतच वियोगोपलालन

७०. माशांना जिकडे तिकडे पाणीच असल्यामुळे त्याचा वियोग त्यांना कधी वाटत नाही. तरी तृषा लागली म्हणजे ते पाणी पितात त्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञानी भक्तांना परमेश्वर सर्व व्यापक असल्यामुळे त्याचा वियोग वाटत नाही. तथापि प्रेमाचें सुख घेण्याकरितां ते संयोगांतच वियोगोपलालन करितात.

शांडिल्यसूत्र - मत्संयोगेऽपि वियोगोपलालनं प्रेम ॥

श्लोक :-

प्रियोत्कंठता स्त्रीस जैशी वियोगी ।

मला प्रीति दे ती हरी नित्य योगी ॥

जशी भेटि अत्यंत काळीं पतीची ।

सदा भक्ति ऐशी असो श्रीपतीची ॥

वामन पंडित

परमेश्वर मिळतोच

..... || मणिमंजुषा ||

(३२)

७१ . मुंगीचे जीवन सर्वदा साखरेवरच असल्यामुळे तिला साखर मिळतेच. त्याला तिचा लहानपणा बिलकुल आड येत नाही. त्याप्रमाणे ज्याला परमेश्वर मिळण्याची खरी खरी इच्छा आहे व परमेश्वरावाचून ज्याला बिलकुल कस्मत नाही त्याला तो मिळतोच; मग त्याचा शारीरिक किंवा मानसिक दुबळेपणा त्याला आड येत नाही.

मनाला आवर

७२. जागृतिमध्ये तोंड उघडे ठेवणे किंवा मिटून ठेवणे आपले स्वाधीन आहे परंतु झोपेत दांत खाणाऱ्या मनुष्याला दांत खाणे किंवा न खाणे आपले स्वाधीन ठेवतां येत नाही; त्याप्रमाणे इंद्रियांना जिंकणे किंवा मोकळे सोडणे आपले स्वाधीन असते, परंतु एकवेळ इंद्रियांच्या स्वाधीन होऊन आपण परतंत्र झालो म्हणजे मग मात्र मनाला आवरणे शक्य नाही.

गुरूंचे सान्निध्य

७३. ज्याला नित्य रोग आहे असे वाटते त्याने नेहमी वैद्याला जवळच ठेविलें पाहिजे. कारण कोणत्या वेळेस काय होईल याचा नियम नाही,

त्याप्रमाणे संसार खरा वाटतो त्यांनी नित्य सद्गुरुजवळच

..... || मणिमंजुषा ||

(३३)

राहिलें पाहिजे, कारण कोणता विकार कोणत्या वेळी येऊन पछाडून नेईल याचा नियम नाही.

भोंड आणि माया

७४. भोंड आणि माया ह्या दोन्ही वस्तु सारख्याच म्हणता येतील, कारण एखाद्या उंच मनोऱ्यावर चढून खाली पाहणाऱ्या पुरुषाला मी येथून पडेन की काय, अशा भीतीने जी घेरी येत असते तिला भोंड म्हणतात. त्याप्रमाणे आपण ब्रह्मापासून च्युत झालें नसूनही जगाकडे सत्य दृष्टीने पहात असल्यामुळे, आतां मी संसारात फार दुःखी होईन अशा नुसत्या भीतीनेच आपल्याला जो आपला विसर पडला आहे तीच माया होय.

ब्रह्मनिष्ठ व ईश्वरी विभूति

७५. आपण एखाद्या पात्रांत पाणी ठेविलें तर तें राहतें, व पृथ्वीवर टाकिलें असतां आटून जाते, परंतु आकाशांतून पाऊस पडूं लागला म्हणजे भलत्याच ठिकाणी पाट वाहूं लागून तळीं व नद्या बनतात. तसें, साधन करून सिद्ध झालेल्या ब्रह्मनिष्ठाच्या हातून एकाग्रचित्त करणाऱ्या योगी शिष्याच्या हृदयांतच ज्ञान साठविलें जातें, संसारी लोकांना त्यांच्यापासून फारसा उपयोग होत नाही, परंतु धर्मसंस्थापक आचार्य किंवा ईश्वरी विभूति जर

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(३४)

प्रगत झाली तर तिच्या उपदेशाचा परिणाम सर्वप्रकारच्या लोकांवर होतो व शेकडो मुमुक्षु तयार होऊन मुक्त होतात.

“परी तयांपासी पांडवा । मी हारपला गिंवसावा ।

जेथ नामघोष बरवा । करिती माझा ॥” ज्ञानेश्वरी.

७६. आरशापुढें सरळ, वांकडे जसें तोंड केलें तसेंच प्रतिबिंब दिसते, तद्वत परमेश्वराचें ठिकाणीं जशी भावना धरावी तसेंच फळ मिळतें. ‘येथे प्रतिफळे भावना, आपुलाली’.

निष्काम भक्त

७७. औरस आपल्यास जसें आईचे दूध प्यावयास मिळून घरचें सर्वस्वही मिळतें, तसेंच खऱ्या खुऱ्या अंतःकरणानें परमेश्वराचे होऊन राहणाऱ्याला परमेश्वराची कृपा, प्रेम व मुक्ति मिळून सुखरूप प्रारब्ध होण्याला कैलास, वैकुंठादि लोकही मिळतात.

सकाम भक्त

७८. धनासाठी दत्तक झालेल्या मनुष्याला आपल्या कुळांतून मुकावें लागतें, आईचें दूध प्यावयास मिळत नाही, व त्याला धनही कष्टानेंच मिळतें. तसे सकाम भक्ताला त्याचा मूळचा ब्रह्मपणा मिळत नाही, भगवत्कृपा व भगवत्प्रेम हींही मिळत नाहीत व मोक्षही मिळत नाही, पण भावी पतनशील असे स्वर्गादिभोग मात्र

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(३५)

मिळतात.

अशुद्ध चित्ताची एकाग्रता

७९. मोरींतले पाणी भरून ठेवल्यानें त्यात किडे होतात, तसे गंगेंचें पाण भरून ठेवल्यानें होत नाहीत. त्याप्रमाणें अशुद्धचित्त एकाग्र करणाराचे विकार व दुःखे अतिशयच जोरावतात, पण शुद्धचित्त एकाग्र करणाराला ते शिवतही नाहीत.

मनाची धांव सत्त्वाकडेच

८०. आपण निजतांना आंग जरी जमीनीवर टाकतो तरी उशाला कांही घेऊन मस्तका-कडचा भाग उंचच ठेवीत असतो. तसें मन कितीही सुषुप्तीसारख्या तमात गुंतले असले तरी त्याचा सुखेच्छारूपी भाग सत्त्वाकडेच धाव घेत असतो.

देह आणि आत्मा

८१. घराचे आकार जरी अनेक असतात तरी त्यांतलें आकाश सारखेंच असतें - अशी लोकांच्या देहाची व आत्म्याची गोष्ट आहे.

श्रद्धा

८२. लहान मुलास तारुण्याचा अनुभव नसतानाही तूं मोठा झालास म्हणजे तुझे लग्न होईल असें कोणी सांगितलें असतां

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(३६)

त्यावर त्याचा विश्वास बसतो, तद्वत् परलोकाचा जरी आपल्याला अनुभव नसला तरी धर्म केला असता परलोकीं तुला सुख मिळेल या साधूंच्या सांगण्यावर आपण आपण निःसंशय श्रद्धा ठेवली पाहिजे.

एकाग्रता व अभ्यास

८३. थोड्याशा पाण्यानें झालेला चिखल जसा पुष्कळ पाणी टाकून धुऊन टाकितों येतो, तद्वत् थोड्याशा एकाग्रतेनें आलेली दुर्बलता जास्त अभ्यासाने नाहीशी करून टाकितों येते.

अशुद्ध चित्ताची एकाग्रता

८४. चोपण जमिनीत कितीही पाणी पडलें तरी तेथील चिखल वाहून न जातां उलट तेथे डेरे होतात, तद्वत् - अशुद्धचित्त कितीही एकाग्र केलें तरी त्यापासून सुख न होतां उलट दुसऱ्याला दुःख देण्याची त्यांत भयंकर शक्ति येते.

८५. पाऊस सारखा पडत राहिला तर बीज पेरता येत नाही मध्यें काही उघाड गेली पाहिजे. तसा, साधक सारखी साधनक्रिया करित राहिल तर ज्ञान होणार नाही, सद्गुरूला सांगण्याला मध्यें अवसर दिला पाहिजे.

ब्रह्मसाक्षात्कार

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(३७)

८६. पेरणी झाल्यावर योग्य वेळीं पाऊस आला असतां पीक चांगलें होते; तसे - श्रीगुरूनें महावाक्यार्थ सांगितल्यानंतर योग्य वेळीं त्यांनीं दाखविलेलें साधन केलें असता ब्रह्मसाक्षात्कार होतो.

वैराग्य आणि समाधान

८७. ज्याप्रमाणे तापलेल्या दुधाला वारा लागला म्हणजे दूध व साय निराळे होऊन मलई वर येते, त्याप्रमाणे वैराग्यानें तप्त झालेल्या पुरुषाला समाधानरूपी वारा लागला म्हणजे त्याचा देह व आत्मा एकमेकांपासून वेगळा होतात, म्हणजे हृदयग्रन्थी सुटून जातो.

सृष्टि निर्माण

८८. कोरड्या मार्तीच्या ढेकळाला दुसरें स्वरूप देतां येत नाही, परंतु तेंच मार्तीचे ढेकळ पाण्यांत भिजवून मऊ केले म्हणजे त्याला पाहिजे तो आकार देतां येतो. त्याप्रमाणे जगाच्या ठिकाणी जोपर्यंत सत्यबुद्धी आहे तोपर्यंत सृष्टि निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आपल्या अंगी येत नाही, परंतु तेंच जग एकदा कल्पनामात्र आहे असें कळले म्हणजे कोणतीही सृष्टि आपल्याला लवकर तयार करितां येते.

..... || मणिमंजुषा ||

(३८)

अशुद्ध चित्ताचा विवेक

८९. कच्चा आंब्यांतून गुठळी बाहेर काढूं लागले तर ती चांगली न निघता आंब्याचा भागही तिला चिकटून बाहेर येतो, पण पिकलेल्या आंब्यांतून ती चांगली बाहेर निघते; त्याप्रमाणे अशुद्ध चित्ताने जो (मी देह नव्हे असा) विवेक करितो त्याच्या त्या विवेकाबरोबर आंतच्या आंत संस्काराने दुसरा देह बनत असतो, परंतु चित्त शुद्ध करून विवेक केला असतां देह व आत्मा स्पष्ट निराळे प्रतीत होतात.

इंद्रियांतील चढाओढ

९०. चांगल्या मनुष्याने बाहेरचे भांडण मोडण्याचे आधी आपल्या कुटुंबातील भांडण नाहीसें केले पाहिजे. त्याप्रमाणे शाहाण्या मनुष्याने जग सुधारण्याच्या आधी आपल्या इंद्रियांमधील चढाओढ नाहीशी केली पाहिजे.

ज्ञानाभिमान

९१. कच्चा आंबा पुष्कळ दिवस पिकला नाही तो माचांत ठेवला असतां पिकण्याची आशा असते, परंतु विकरलेला आंबा माचांत ठेवला तर तो फार दिवस राहण्याची आशा नसते. त्याप्रमाणे मंदबुद्धि व विरक्त पुरुषाला ज्ञान झालें नाहीं तरी त्याला

..... || मणिमंजुषा ||

(३९)

श्रवण, मनन, निदिध्यास व साधुसंग इत्यादिकांनी ज्ञान होण्याची आशा असते, परंतु ज्ञान होऊन एकवेळ ज्ञानभिमानानें तो विषय सेवन करूं लागला म्हणजे मग मात्र त्याच्या मुक्तीची आशा रहात नाही.

देहबुद्धीचे सालटें

९२. केळीला फळ येण्यापूर्वी तिचें पडदे उकलून पाहूं लागलें असतां फळ वगैरे कांही सांपडत नाहीं व श्रम फुकट जातात, पण तेंच तिला फळ आलें म्हणजे केळावरील सालपट काढून टाकले की उत्तम गाभा खावयाला मिळतो. त्याप्रमाणे भगवंताची उपासना करीत असतांना प्रभूचें दर्शन झाले नाही किंवा श्रीहरिप्रेम उद्भूत झाला नाही तोपर्यंत प्रभू कसा असेल, तो आपल्यास भेटेल किंवा नाही? असे तर्क काढून श्रद्धेचे पडदे उकलून पाहिले असतां श्रम फुकट जातात; पण तेंच सगुण परमेश्वराचें एकवेळ दर्शन झाले किंवा त्याच्या विषयी पूर्ण प्रेम उद्भूत झाला म्हणजे परमेश्वररूपी केळावरील आपल्या देहबुद्धीचे सालटें काढून टाकलें असतां परम प्रेमानंद चाखावयास मिळतो.

तक्ररूपी विषयानंद

९३. गाईचे बांसरूं गाईपासून दूर होत नसल्यामुळे पाहिजे

..... || मणिमंजुषा ||

(४०)

त्यावेळी त्याला तिचें दूध प्यावयाला मिळते, पण म्हशीचें पारडूं जन्मल्याबरोबर लोक त्याला तिच्यापासून दूर ठेवीत असल्यामुळें त्याला आईच्या दुधापेवजी ताक प्यावयाला मिळते व ते तेवढ्यावरच संतुष्ट रहाते; तद्वत् परमेश्वरापासून जो कधीच दूर होत नाही त्याला सत्तेने ब्रह्मानंद चाखावयास मिळतो, परंतु स्त्रीपुत्रांच्या स्वाधीन होऊन जे त्या प्रभूपासून वेगळे होतात त्यांना त्या स्त्रीपुत्रांपासून तक्ररूपी विषयानंद मात्र मिळतो.

उपासक व ईश्वर

९४. पर्वत मोठा व कठीण असल्यामुळे घटात मावूं शकत नाही परंतु आकाश सर्वात मोठें असूनही त्याचे ठिकाणी कठीणपणा नसल्यामुळे सर्व लहानमोठ्या पदार्थांत जे सहज राहूं शकते; त्याप्रमाणे कर्मी किंवा उपासक पुरुष जरी हिरण्यगर्भाच्या ठिकाणी जाऊन सर्व जीवपैक्षां वरिष्ठ होतात, तरी त्यांचे ठिकाणी अभिमान रहात असल्यामुळे प्रत्यक्ष कर्म केल्यावाचून सर्वांचे हृदयांतील त्यांना जाणतां येत नाही, पण परमेश्वराची गोष्ट तशी नाही तो कोणत्याच मायाकार्याचा अभिमान घेत नसल्यामुळे सर्वापेक्षा वरिष्ठ असूनही सर्वांच्या अंतर्दामी त्याला राहता येते.*

‘अणोरणीयान् महतो महियान् ॥ आत्मास्य जन्तोर्निहितं गुहायाम् ॥’

..... || मणिमंजुषा ||

(४१)

* (टीप - ह्याच अर्थाच्या महाराजांच्या खाली लिहिलेल्या ओव्या आहेत. :-

पर्वता आहे थोरपण । परी घटामाजी न शिरवे जाण ॥
आणि आकाशाते सूक्ष्मपण । यालागी सर्वत्र सर्वा
आहे ॥

तैसे जगाहूनि वरिष्ठ जाहले । ते विराडादी अंतर्यामित्वा
न आले ॥

माझे सूक्ष्मत्व वहिले । अंतर्यामी म्हटले म्हणोनी मज ॥
एवं जगा धाकुटे व्हावे । थोरपण रसास्वाद सांडावे ॥
ज्ञानाहंता व्युत्पत्तीते त्यजावे । मग सानचि परी होआवे
मज एवढे ॥

९५. पृथ्वीत शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पांचही गुण आहेत. परंतु पृथ्वीच्या गंधगुणापासून जो आनंद होतो तो तिच्या इतर चार गुणांपासून होत नाही. तद्वत् जलाच्या रस गुणांपासून जो आनंद होतो तो त्याच्या इतर तीन गुणांपासून होत नाही. तसाच अग्नीच्या रूप गुणांपासून जो आनंद व्यक्त होतो तो त्याच्या इतर दोन गुणांपासून होत नाही; आणि वायूच्या स्पर्श गुणांपासून जो आनंद होतो तो त्याच्या शब्द गुणांपासून होत नाही तसेंच

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४२)

आकाशाच्या शब्द गुणांपासून जो आनंद व्यक्त होतो तो त्याच्या अवकाश गुणांपासून होत नाही व मनाच्या स्फुरणापासून जो आनंद व्यक्त होतो तो त्याच्या चंचलतेपासून होत नाही. तसाच बुद्धीच्या अर्थज्ञानापासून जो आनंद व्यक्त होतो तो तिनें शब्द येक्रीत बसत्यापासून होत नाही; परंतु आल्याच्या नुसत्या ज्ञानापासून आनंद व्यक्त होतो. तात्पर्य, प्रत्येक पदार्थात प्रिय व अप्रिय भाग आढळतो तसा तो आल्यांत आढळत नाही. त्या प्रत्येक पदार्थाचा प्रिय भाग परमात्म्याची विभूति असून अप्रिय भाग मायेचा असल्यामुळे प्रियाप्रिय-विवेक करून आपण सर्वदा आत्माकार वृत्ति ठेवावी.

९६. पाण्यांत तेल टाकले असतां पाण्याच्या आंतील वस्तू दिसतात; त्याप्रमाणे अज्ञानांतही सत्यात्मक बुद्धीच्या योगाने सत्पुरुष आल्याला शोधून काढतात.

९७. पावसाळ्यांत वाहून उन्हाळ्यांत वाहून जाणाऱ्या झाडांचे आयुष्य पाऊस आणि थंडी यांच्यावरच अवलंबून असते, परंतु मोटमोठे वृक्ष वसंतांत उष्णता असूनही फळाफुलांनी सुशीभित दिसतात. तद्वत् नित्य जन्ममरणांत पडलेल्या जीवांची शांति विषयानंदावरच अवलंबून असते, परंतु जन्ममरणाच्या कचाट्यांतून सुटून जें शिष्ट-पदवीला गेले आहेत त्यांचा विषयानंद वैराग्यउष्णतेने

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४३)

जळून गेलेला असतो तरी ते ब्रह्मानंदांत निमग्न असतात.

९८. पावसानंतर नुकतेच पडलेले शरदाचे उन्हे झाडांचे शोषण करीत असते, परंतु वसंताचे उन्हे वृक्षांना प्रकुल्लित करते. तद्वत् नुकतेच संसाराविषयी झालेले वैराग्य इंद्रियांचे व मनाचे शोषण करीत असल्यामुळे दुःखरूप वाटते, परंतु पुढील ज्ञानकाळींचे वैराग्य जगन्मिथ्यत्वाकारवृत्तीने ब्रह्मानंदास साह्य करते.

९९. प्रसूतिवेदनेला भिऊन गर्भपात करणाऱ्या स्त्रियांना संततीचे सुख भोगावयास मिळत नाही. तद्वत् जगाच्या निंदेला भिऊन उद्भूत झालेल्या विवेकाचा जे रोध करितात व संसारालाच चिकटून राहतात त्या पुरुषांना ब्रह्मानंद भोगावयास मिळत नाही.

१००. बाळपणांत मूल आईजवळ शंका रहित मोकळ्या मनाने जाते, पण तरुणपणी विकाराच्या संभवामुळे आईचे व मुलाचेही मन किंचित् कलुषित रहाते. तद्वत् अंतरी खरी दीनता वास करू लागली म्हणजे परमेश्वराकडे निर्भीडपणे जाता येते, परंतु भक्ति असूनही विद्येचा व तपाचा किंचित् अभिमान असला तर पतनाच्या भयामुळे परमेश्वराची व त्याची क्रीडा चालचलाऊच असते.

१०१. घरांत चांगल्या सोई नाहीत म्हणून असलेले घरही

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४४)

जो जाळून टाकतो त्याला उन्हे वारा वगैरे गोष्टींची ददात पहिलेपेक्षाही अधिक भोगावी लागते; त्याप्रमाणे आपल्याकडून परलोकसाधन घडत नाही म्हणून जे देहत्याग करितात ते असलेल्या देहांतच योग्य साधन न केल्यामुळे अधिक दुःखांत पडतात.

१०२. चांगल्या सोईचे घर तयार होईपर्यंत असेल तशाच घरांत राहून पुढील घराची जो व्यवस्था करितो व घर तयार झाले म्हणजे जुने घर सोडून देतो, त्याला मुळीच ददात भोगावी लागत नाही; त्याप्रमाणे याच देहांत राहून जो आपल्या शुभ कर्माने परलोकाची तयारी करून ठेवितो, आणि तीं शुभ कर्मे संपूर्ण झाल्यावर जो या जडदेहाला सोडून जातो त्याला बद्ध होण्याची मुळीच पाळी येत नाही.

१०३. सूर्याचे तेज जरी मोठे असले तरी ते लोकांनाच मार्ग दाखविण्याच्या उपयोगी पडते, स्वतः सूर्याला त्याचा कांही उपयोग नसतो;

तद्वत् ब्रह्मनिष्ठाच्या शास्त्रादि व्युत्पत्तीपासून मुमुक्षूंचे कार्य होतें, स्वतः त्याला त्याचा कांहीच उपयोग नसतो.

१०४. सर्व पदार्थ सूर्याच्या प्रकाशनेच प्रकाशित होत असल्यामुळे सूर्य सुरुष किंवा कुरुष म्हणतां येत नाही, कारण तो

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४५)

दोहोंचाही प्रकाशक आहे; तद्वत् आत्मज्ञानानेंच त्रिगुणात्मक विश्व ज्ञानमय झालें आहे, म्हणून आत्म्याला सत्त्वगुणी देवरूप किंवा रजस्तमगुणी असुररूप म्हणता येत नाही, कारण तो गुणत्रयांचाही साक्षी आहे.

सगुण देवदर्शन व निर्गुण ब्रह्मज्ञान

१०५. कांचेत घेतलेल्या सूर्यकिरणांच्या आंगी तृणाला जाळण्याची शक्ति अधिक येते, पण त्यांत प्रकाशशक्ति रहात नसल्यामुळे त्यापासून आंधारनिवृत्ति होत नाही, म्हणून त्या कामी व्यापक सूर्यप्रकाशाचाच उपयोग करावा लागतो. तसेच सत्त्वगुणानें सगुण झालेल्या परमेश्वराच्या दर्शनानें सर्व कर्म जळून जातात तरी पण केवळ डोळ्याने सगुणमूर्ति पाहून अविद्यानिवृत्ति होत नाही, म्हणून निर्गुण ब्रह्माच्या ज्ञानानें अविद्यानिवृत्ति करून सगुण परमेश्वराच्या ध्यानानें मानसिक संकल्पविकल्प व इतर कायिक वाचिक कर्म धीर पुरुष नाहीशी करतात.

देहत्यागाची रीति : २ प्रकार

१०६. **शिष्य** - गुरुमहाराज, प्रथम या देहाचा त्याग करून नंतर जीव दुसऱ्या जन्मांत जातो, असें गरुडपुराणांत सांगितलें आहे आणि प्रथम दुसरा देह प्राप्त करून घेऊन नंतर पहिला देह

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४६)

सोडतो असें भागवतांत सांगितलें आहे, तर मग यांचा अविरोध कसा?

गुरु - जो दुसऱ्याच्या घरांत भाड्यानें रहात असून आपलें सत्तेचे घर बांधून ठेवीत नाही, त्याला घरमालकानें काढून दिले म्हणजे दुसरे घर पहावे लागते; त्याप्रमाणे काळाच्या स्वाधीन असलेल्या पांचभौतिक शरीरांत राहून जे आपल्या सत्कर्मानें आपल्या सत्तेचा परलोक तयार करून ठेवीत नाहीत, त्यांना यमाजीभास्करानें काढून दिले म्हणजे हें शरीर सोडून दुसरें शरीर घ्यावे लागतें, परंतु भाड्याच्या घरात रहात असतानाच जे आपल्या सत्तेचे घर करून ठेवीत असतात, ते प्रथम त्या घरांत जाऊन नंतर जुन्या घरावरील ताबा सोडतात. तद्वत् ज्या सत्कर्मी पुरुषांनी आपले पारलौकिक शरीर कल्याणतर केले आहे, ते प्रथम स्वेच्छेनें त्यांत जाऊन जुन्या विशीर्ण देहावरील ताबा सोडतात, असा या दोन मतांचा अविरोध आहे.

१०७. भाड्याच्या घरांत रहात असतां जे आपला संसार पुष्कळ वाढवितात, त्यांच्याजवळ दुसरें घर तयार करण्याला द्रव्य शिळक रहात नसून घरमालकाचे देणेंही चुकत नाही व शेवटी 'नीघ' म्हटलें की निमुटपणे आपलें सामान घेऊन निघावें लागतें;

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४७)

त्याप्रमाणें मनुष्यशरीरांत येऊन जे आपल्या कामना पुष्कळ वाढवितात त्यांची सर्व सत्कर्मे त्या कामनेला मिळून (कामनेसाठी संपून) परलोकाची त्यांचेजवळ सामग्री रहात नाही. तेव्हां जीवितरूपी जुने द्रव्य कालरूपी घरमालकाच्या भाड्यात खर्च होऊन शेवटी यमाजीभास्कराने काढून दिले असतां आपल्या कामनेचा संघात व फुटकें कर्म बरोबर घेऊन निमुटपणे निघावे लागते.

१०८. भाड्याचें घर कितीही सोईचे असले तरी घरमालकाच्या इच्छेने तेथून केव्हा तरी निघून जावें लागते; त्याप्रमाणे काळाच्या स्वाधीन असणारें हें पांचभौतिक शरीर कितीही निरोगी असलें तरी यमराजाच्या इच्छेने केव्हां ना केव्हां तरी तें सोडणे भाग पडतें.

१०९. भाड्याच्या घराची व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवली तर वाटेल तितके दिवस घरमालक आपणास नीघ म्हणणार नाही, तथापि स्वसत्तेचे घर बांधल्यावांचून घरमालकाचा ताबा आपल्यावरून नाहीसा होत नाही, तद्वत् योगांतील कालवंचनामंत्र किंवा सोमादिक रसायनें सेवन केली असतां वाटेल तितके दिवस निरोगी राहून आयुष्य वाढवितां येईल परंतु सत्कर्मानें पुण्यलोक आपल्या सत्तेखाली आणल्यावांचून यमाचा ताबा आपल्यावरून सुटत नाही.

११०. घरमालकाला प्रसन्न करून घेऊन त्याला घराची

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४८)

किंमत दिली असतां भाड्याचे घर देखील आपल्या सत्तेखाली आणता येते. त्याप्रमाणे देवतांना प्रसन्न करून सत्कर्मांरूपी द्रव्य अर्पण केलें असतां, हे मानुष शरीर देखील स्वसत्तेखाली आणता येते.

१११. विकृत घेतलेल्या भाड्याच्या घराची सर्व व्यवस्था नंतर त्या विकृत घेणाराकडे असते; त्याप्रमाणे सत्कर्मानें देवतांपासून विकृत घेतलेल्या अमर मानुषशरीराचें रक्षण कल्यांती वगैरे आपणाला योगबलानें करावें लागतें. याला उदाहरण योगवासिष्ठातील काक भृशूंडीची कथा आहे.

शास्त्राचे महत्व

११२. सौंदडची (शमीची) शिंग गुळचट असते व भाजी करून त्यांत तिखट मिठ टाकलें तरी ती आपला गुळचटपणा सोडीत नाही त्याप्रमाणें नुसता सात्त्विक मनुष्य शास्त्रावाचून मोक्षास प्राप्त होत नाही.

मनावर संस्कार

११३. पाणी अतिशय पातळ असल्यामुळें त्याला आपणास कोणताही आकार देता येत नाही किंवा अतिशय घट्ट अशा मातीच्या गोळ्यालाही कोणताच आकार देतां येत नाही परंतु माती

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(४९)

व पाणी मिश्रित करून मूद्रू केलेल्या मातीला इच्छित आकार देतां येतो. त्याप्रमाणे अतिसूक्ष्म अशा आत्म्याला कोणताही आकार देतां येत नाही, किंवा अतिशय जड अशा देहालाही कोणत्याच आकाराचें करितां येत नाही, तर मनालाच ध्यानानें घनरूप करून पाहिजे तो आकार घेता येतो.

गुरुशिष्यांचा संबंध

११४. गुरुशिष्यांचा प्रेमसंबंध हृदय व शरीर यांच्या संबंधाप्रमाणें आहे. शरीरांतील अशुद्ध रक्त घेऊन हृदय तें शुद्ध करिते व फिरून शरीरकडे पाठवितें. तद्वत् - श्रीगुरु शिष्याचें अशुद्ध विचार घेऊन ते शुद्ध करून फिरून शिष्याला देतात.

ब्रह्मज्ञानानंतरचे पथ्य

११५. निजण्याचे वेळी मनुष्य आपलें डोकें उशीवर न ठेविता तसाच निजेल तर त्याचे अन्न उद्गामी होऊ लागेल व त्यामुळें अपचन होऊन त्याला त्रास होण्याचा संभव आहे. त्याप्रमाणें ब्रह्मज्ञान झाल्यावरही जो आपली वृत्ति अंतर्मुख न ठेवितां विषयापेक्षा ठेवील त्याला पुन्हा व्युत्थान होऊन दुःख होण्याचा संभव आहे

११६. एक प्रकारचा पक्षी आहे तो रात्रीं खेकूखेकू असा शब्द करित असतो. मी लहानपणी आपल्या मामाच्या गांवी (मौजा || मणिमंजुषा ||)

(५०)

लोणी येथें) असतां एके दिवशी रात्री तो शब्द ऐकून आपल्या आजीस म्हणालो -

‘हे काय आहे बाई?’

ती म्हणाली - ‘हा एक पक्षी आहे.’

मी पुन्हा विचारले - ‘तो काय म्हणतो?’

रात्री थंडी पडली म्हणजे तो म्हणतो ‘खेकू खेकू खेकडी । सकाळ बांधू झोपडी’ परंतु सकाळ होऊन उन्हे पडले म्हणजे मग तो म्हणतो -

‘कोण माय आता बांधते झोपडी?’

या गोष्टीवरून मला एक मोठा सिद्धांत स्फुरला तो असा की सत्यरुपाजवळ जे लोक येतात त्यांची हुबेहुब अशीच स्थिति असते, ‘आम्ही आजपर्यंत कांहीच केले नाही. आपले आयुष्य व्यर्थ घालविले’ असा विचार मनांत येऊन तितक्या वेळेपुरते त्यांना वाईट वाटतें व त्यांतून निघण्याचा ते विचार करतात; परंतु घरी गेल्याबरोबर ‘आतां मग करू’ अशी चालढकल करित इकडला तो विचार सोडून देतात.

११७. मनुष्याचे शरीर काळाच्या स्वाधीन असूनही त्याची बाळ, तरुण, वृद्ध इत्यादि रीतीने वाढ होतच असते, परंतु मन हें || मणिमंजुषा ||)

(५१)

काळापासून स्वतंत्र असून सत्त्वगुणाच्या योगानें मनुष्य आपली वाढ करून घेत नाही हें आश्चर्य आहे.

११८. लहान मुलाच्या हाती लाडू दिला तर तो विषाचा आहे किंवा साखरेचा आहे, हे त्याला ओळखता येत नाही. त्याप्रमाणे अज्ञानी मनुष्याला धर्म म्हणजे काय व अधर्म म्हणजे काय? हे समजत नाही.

११९. स्वप्न हें नुसत्या झोपेच्या योगानेही पडत नाही, व नुसतें आपणच असलों तरीही पडत नाही, तर आपण व निद्रा असें दोन एके ठिकाणी असलो तरच स्वप्न पडते. त्याप्रमाणें एकट्या ब्रह्माच्या योगानेही हें जग उत्पन्न होत नाही, किंवा एकट्या अविद्येच्या योगानेही ते उत्पन्न होत नाही तर ब्रह्म व अविद्या यांच्यामुळे जगत् भासते.

१२०. पाणी उसाला दिलें तर गोड रस उत्पन्न करितें व निंबाच्या झाडाला दिलें तर कडू रस उत्पन्न करितें, पण स्वतः गोड किंवा कडू नसून ते सर्वसमय आहे.

त्याप्रमाणे परमात्मा सज्जनांचे रक्षण करतो व दुष्टांचा नाश करतो, असे जें दिसते ते त्यांच्या त्यांच्या सुष्टदुष्ट भावनांचे फल आहे, त्यावरून परमात्म्याकडे “**नैर्घृण्यवैषम्यदोष**” येत नाही, || मणिमंजुषा ||)

(५२)

कारण तो सर्व गुणांचे अधिष्ठान असल्यामुळे ज्याच्या त्याच्या भावनेप्रमाणे त्याला फल मिळते.

तैसा समस्तां या भजनां । मी साक्षीभूत पै अर्जुना ।

येथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ॥ ज्ञानेश्वरी

१२१. घराची कवाडें चोराकरिता बंद ठेवून घरधन्याकरितां नेहमी उघडी ठेवावी लागतात; त्याप्रमाणे अंतःकरणाच्या वृत्ति कामक्रोधादिक चोरांकरिता कर्मानुष्ठानादिकांनी रोधून ठेवून ईश्वरभक्तिकरितां नेहमी मोकळ्या ठेवाव्या.

‘दद्यान्नावसरः किंचित् कामादीनां मनागपि’

१२२. एखादा उसरा कुतरा आपल्या मालकावर प्रीति करित असल्यामुळें त्याला जरी तो प्रिय असला तरी लोकांस तो त्याज्यच असून तिकडे लोक जात नाही; तद्वत्च, ईश्वराचें नामस्मरण करणारे पापाचरण करित असल्यास ईश्वरास कदाचित् तें प्रिय होऊ शकतील परंतु लोकांनी मात्र तिकडे जाऊं नये. **ओव्या**

१२३. रोधोनि ठेवितां ओंगळ पाणी । उत्पन्न होती नाना प्राणी ।

तेवीं अशुद्ध चित्त रोधितांक्षणी । नाना विकार उचंबळती ॥१॥

..... || मणिमंजुषा ||)

(५३)

१२४.निर्मळ पाणी रोधितां चांग । तरी तयाचें होय तडागा
तेवी शुद्ध मन विषयविराग । धरोनि रोधिता ब्रह्म उमजे॥२॥
१२५.आपुलिया मातेचे दुध । धेनुचें बाळ पियावया सावधा
परी महिषीपुत्रातें प्रसिद्ध । पाजावें लागे अन्यातें ॥३॥
तेवी श्रोत्रिय आणि सेवासंपन्न । सत्संगे पूर्ण होती आपण ।
परी बद्धजनां तेंचि साधन । उपदेशावें नित्य लागे ॥४॥
१२६.नित्य संयोग असूनि कही । मत्स्य जलातें विटत
नाही।
तेवी स्मरतां शेषशाई । ज्याची वृत्ति विटेना ॥५॥
संयोग असोनि वीट न येणे । याचि नांव अकृत्रिम प्रेम म्हणणें ।
जेथ ब्रह्मसुख सुखाचें पारणे । भगवज्जना ॥६॥
१२७.बीजांतूनि वृक्ष होये । झाड मोडे बीजीं सामाये ।
तैसें अब्यक्तांतूनि व्यक्त होये । व्यक्त सामाये अब्यक्ती ॥७॥
१२८.बीजा झाडा दोहीं । आकाशावाचूनि गतीचि नाहीं ।
तेवीं व्यक्ता अब्यक्ता दोही । नाही ब्रह्मावांचुनि ॥८॥
१२९.भ्रमर नाना पुष्पीं बैसती । परी रस घेवूनि तुप्त होती।
मधुमक्षिका रस आणित्ती । परी सेवू न शकती रजनीगुणें ॥९॥
तेवी विवेकसंपन्न । ऐकुनिया शास्त्रवचन ।

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(५५)

तेथ विवेकवैराग्यादि साधन । आवश्य होआवें ॥१९॥
१३३.विवेकवैराग्यदिकें करून । निवटलिया कामादि दुर्जना
मग आनंद प्राप्तिस्तव जाण । ब्रह्मज्ञान आश्रयावें ॥२०॥
॥हरिःॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विता
मणिमंजुषा समाप्ता ॥

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(५४)

तुप्ति पावे आत्मज्ञान । सेवूनियां ॥१०॥
परी अज्ञानी जे होती । ते शास्त्र निवडिती नाना युक्ती ।
तयाचा दुसरे लाभ घेती । परी आपण न सेविती अज्ञानें ॥११॥
१३०.धूम तो दिसे कृष्णवर्ण । अग्नि तैसा नव्हे जाण ।
धूमावरुनि अग्नीचें अनुमान । परी धूमासमान तो नव्हे ॥१२॥
तेवी ज्या ज्या उठती वृत्ति । तेणे अनुमानां येत चिती ।
परी वृत्तिसमान चित्संविती । कदापि न घडे ॥१३॥
१३१.जलामाजी उठती तरंग । ते जलाचेचि असती चांग ।
आणि उठवावया भाग । वायूचा येत ॥१४॥
तरंगसमयीं तरंग दिसती । तरंग मोडलिया जलप्रतीति ।
परी तरंग उठवितया वायूची स्थिति । न दिसे कदा ॥१५॥
तेवीं जगकालीं जग भासे । ब्रह्म ज्ञानें ब्रह्म उमसे ।
परी जगत्कर्त्री माया न दिसे । कवणिये वेळे ॥१६॥
१३२.सुवर्ण उंच मोलाचें खरे । परी शत्रु मारावया बा रे ।
केलिया कनकाची शस्त्रे । उपयोगी न येती ॥१७॥
लोहशस्त्रे घेवून । करावें शत्रूचें मर्दन ।
आणि स्वभोगार्थ सुवर्ण । घेयावें मग ॥१८॥
तेवी मारावया षडरिगण । उपयोगी नये ब्रह्मज्ञान ।

..... ॥ मणिमंजुषा ॥

(५६)

..... ॥ मणिमंजुषा ॥